

રૂપરેખા

15.0 ઉદ્દેશો

15.1 પ્રસ્તાવના

15.2 વસ્તી ગણતરીનો ઇતિહાસ

15.3 ગુજરાતનો ઇતિહાસ

15.4 ગુજરાત રાજ્યની વસ્તી વિષયક માહિતી

15.5 સારાંશ

15.6 ચાવીરૂપ શબ્દો

15.7 તમારી પ્રગતિ ચકાસો

15.8 સંદર્ભ સૂચિ

★ તમારી પ્રગતિ ચકાસોના જવાબ

15.0 ઉદ્દેશો :

આ એકમના અભ્યાસ પછી નીચેની બાબતોમાં તમારી ક્ષમતા કેળવાશે.

- વસ્તીગણતરીનો ઇતિહાસ જાણી શકાશે.
- ગુજરાતનો ઇતિહાસ જાણી શકાશે.
- ગુજરાતની ભૌગોલિક પરિસ્થિતિની માહિતી પ્રાપ્ત થશે.
- વસ્તી અને વસ્તી સાથે સંકળાયેલ વિવિધ ખ્યોલોની માહિતી પ્રાપ્ત થશે.
- વસ્તી અને વસ્તી સાથે સંકળાયેલ વિવિધ ખ્યાલોની માહિતી પ્રાપ્ત થશે.
- વસ્તી અને વસ્તી સાથે સંકળાયેલ વિવિધ ખ્યાલોની આંકડાકીય માહિતી પ્રાપ્ત થશે.

15.1 પ્રસ્તાવના :

ભારતની વસ્તી ગણતરી એ એક સમૃદ્ધ પરંપરા છે તથા તે વસ્તી ગણતરીઓમાંની એક હોવાનું માનવામાં આવે છે. ભારતમાં વસ્તીગણતરીની પ્રક્રિયાએ દુનિયાની સૌથી મોટી વહીવટી કસરત છે. તેના દ્વારા દેશની આર્થિક, સામાજિક અને કંઈક અંશે સાંસ્કૃતિક માહિતી પ્રાપ્ત થાય છે. વસ્તી ગણતરીની આંકડાકીય માહિતીએ દેશને ભવિષ્યના આર્થિક અને વહીવટી આયોજન સંદર્ભે એક મહત્વનો આધાર બને છે. અહીં વસ્તી ગણતરીની પ્રક્રિયાના ભાગરૂપ માહિતીનું એકત્રીકરણ, સંકલન, મૂલ્યાંકન અને વિશ્લેષણ કરી અને અંતમાં તેનું પ્રકાશન કરવું વગેરે જેવા કાર્યો કરવામાં આવે છે.

15.2 વસ્તી ગણતરીનો ઇતિહાસ :

વસ્તી ગણતરીના ઇતિહાસને વિશ્વના સંદર્ભમાં જોઈએ તો પ્રાચિન રોમમાં રોમન સમ્રાટો દર પાંચ વર્ષે વસ્તી ગણતરી કરાવતા અને તેનો ઉપયોગ કરવેરા નિર્ધારણમાં કરતા તેવા ઉલ્લેખો મળે છે. આ સંદર્ભે ભારતની ચર્ચા કરીએ તો વસ્તી ગણતરીની પ્રક્રિયાનો સૌ પ્રથમ ઉલ્લેખ મૌર્ય વંશના સમયમાં કૌટિલ્યના અર્થશાસ્ત્રમાં થયેલો છે. મુઘલ સમયમાં પણ વસ્તી ગણતરીનો સંદર્ભ “ આઈને અકબરી” માં જોવા મળ્યો છે. આજ પ્રમાણે બ્રિટીશકાળમાં 1830માં ભારતના શહેરોનો વસ્તી ગણતરી અહેવાલ બ્રિટીશ અધિકારી હેનરી વોલ્ટરે તૈયાર કરાવ્યો હતો. જેમાં જાતિ અને વયજૂથને પણ ધ્યાનમાં લેવાયા હતા. જો કે ભારતમાં સૌ પ્રથમ વસ્તી ગણતરીનો વિધિવત પ્રારંભ 1872 માં થયો હતો. તે સમયે દેશની વસ્તી ગણતરી જુદા જુદા ભાગમાં જુદા જુદા સમયે હાથ ધરાવામાં આવી હતી. જ્યારે 1881થી પૂરા ભારતમાં એક સાથે એકજ સમયે વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિથી દર દસ વર્ષે સતત વસ્તી ગણતરી કરવામાં આવે છે. અહીં નોંધ લેવી જોઈએ કે બે વિશ્વ યુધ્ધો, રોગચાળો, કુદરતી આપત્તિ, રાજકીય અશાંતિ વગેરે મુશ્કેલીઓ અને સમસ્યાઓમાં પણ આ પ્રક્રિયા થયેલી છે. ભારતમાં વર્ષ 2011ની વસ્તી ગણતરી એ 1872થી 15 (પંદર) મી આઝાદી પછીની 7 (સાત) મી અને 21મી સદીની 2 (બીજી) વસ્તી ગણતરી છે. ગુજરાતની વસ્તી ગણતરી પહેલા મુંબઈ પ્રાંત રાજ્યના ભાગરૂપ થતી, એ પછી ગુજરાતે અલગ રાજ્ય બનતાં વસ્તી સ્વતંત્ર માહિતી મળવા લાગી છે.

15.3 ગુજરાતનો ઇતિહાસ :

ગુજરાત એ પ્રાચિનકાળમાં આર્નત પ્રદેશ કે ગુર્જર દેશ તરીકે ઓળખાતું હતું. ઈ.સ.પૂર્વ ત્રીજી સદી દરમિયાન મૌર્ય વંશ આ પ્રદેશ પર રાજ્ય કરતો હતો તેવા ઉલ્લેખો અને પુરાવા મળે છે. ત્યારબાદ ઈ.સ. પૂર્વે બીજી સદીથી 13મી સદી દરમિયાન ગુપ્ત અને મૈત્રક વંશ, ગુર્જર અને પ્રતિહાર વંશ તથા ચાલુક્ય વંશના રાજવીઓની સત્તા નીચે હતું. એ પછી 14મી થી 16મી સદીના પૂર્વાધ સુધી દિલ્હી સલ્તનત અને ગુજરાત સલ્તનતના મુસ્લિમ શાસકોએ રાજ્યશાસન સંભાળ્યું એના પછી 18મી સદીના પૂર્વાધ સંધી મોઘલ શાસન અને ત્યારબાદ 19મી સદીના થોડાક વર્ષો સુધી મરાઠા શાસન રહ્યું. 19મી સદીના શરૂઆતમાં અંગ્રેજોએ બીજા મરાઠા યુધ્ધમાં મરાઠાઓને હરાવતાં ગુજરાતમાં બ્રિટીશ સત્તા સ્થપાઈ. આ રીતે ગુજરાત બ્રિટીશ શાસનનો ભાગ બન્યું. આ સમયે ગુજરાતના ઘણા ભાગોનો વહીવટ તત્કાલિન બ્રિટીશ મુંબઈ રાજ્ય દ્વારા કરાતો હતો. જોકે તેમાં વડોદરા રાજ્ય અપવાદરૂપ હતું. તે બ્રિટીશ ઈન્ડિયાના ગવર્નર જનરલના તાબા નીચે હતું. ઈ.સ. 1818 થી 1947દરમિયાન આજનું ગુજરાત અનેક નાના-નાના વિસ્તારો જેવા કે કાઠિયાવાડ, કચ્છ અને ઉત્તર, પશ્ચિમ ગુજરાતમાં વહેંચાયેલું હતું, પણ મધ્યના જિલ્લા જેવા કે અમદાવાદ, ભરૂચ, ખેડા, પંચમહાલ અને સુરત પ્રાંતો સીધા જ બ્રિટિશ સરકારના તાબા હેઠળ હતા. 15મી ઓગષ્ટ, 1947ના દિને ભારતને આઝાદી મળી એ પછી ભારત સરકારે 1948માં ભાષા, વિસ્તાર અને દેશી રાજ્યોને ધ્યાનમાં લઈ ગુજરાતનું ત્રણ ભાગમાં વિભાજન કર્યું હતું. જેમાં કચ્છ, સૌરાષ્ટ્ર અને બૃહદ મુંબઈ રાજ્યનો સમાવેશ થતો હતો.ત્યારબાદ 1956માં અલગ ગુજરાત રાજ્ય માટે શરૂ થયેલ મહાગુજરાત ચળવળના પરિણામ સ્વરૂપ1, મે, 1960ના રોજ ગુજરાતને સ્વતંત્ર રાજ્યનો દરજ્જો મળ્યો જેની સ્થાપના લોક સેવક રવિશંકર મહારાજનો હસ્તે હિરજન આશ્રમ (સાબરમતી આશ્રમ) ખાતે કરાઈ હતી. નવા બનેલ ગુજરાત રાજ્યમાં ગુજરાતી ભાષા બોલનાર તળ ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર અને

કચ્છનો સમાવેશ કરાયો હતો. નવા બનેલા આ રાજ્યની પહેલી રાજધાની અમદાવાદ હતી અને પછી 1970માં નવા બનેલા શહેર ગાંધીનગરમાં તેને ખસેડવામા આવી હતી.

રાજ્યના ભૌગોલિક પરિચયની માહિતી મેળવીએ તો જણાય છે કે ભારતના પશ્ચિમ વિસ્તારમાં આવેલા ગુજરાત રાજ્યની ઉત્તર-દક્ષિણ લંબાઈ આશરે 390 કિ.મી. અને પૂર્વ-પશ્ચિમ પહોળાઈ આશરે 500કિ.મી. જેટલી છે. રાજ્યનો ભૌગોલિક વિસ્તાર આશરે 196024 ચોરસ કિ.મી. છે. જે ભારતના ભૌગોલિક વિસ્તારના 5.97% જેટલો છે. ગુજરાત રાજ્ય એ 20.1 થી 24.7 ઉત્તર આક્ષાંશ અને 68.4 થી 74.4 પૂર્વ રેખાંશની વચ્ચે આવેલું છે. રાજ્યનો ભૂમિપ્રદેશ (1) ઉત્તર ગુજરાત (2) મધ્ય ગુજરાત (3) દક્ષિણ ગુજરાત અને (4) સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છ – એજ ચાર વિભાગમાં વહેંચાયેલો છે. આજ પ્રમાણે ગુજરાતનું ભૂષ્ટ્ર પાંચ વિભાગમાં વહેંચાય છે. જેમાં (1) મધ્ય પ્રદેશ (2) ડુંગરાળ પ્રદેશ (3) ઉચ્ચ પ્રદેશ (4) રણ પ્રદેશ અને (5) દરિયા કિનારાના પ્રદેશોનો સમાવેશ થાય છે.

ગુજરાતની ઉત્તરે રાજસ્થાન, પૂર્વે મધ્યપ્રદેશ અને દક્ષિણે મહારાષ્ટ્ર રાજ્ય આવેલા છે તેમજ વાયવ્ય સીમાએ પાકિસ્તાન દેશ આવેલો છે. આ જ રીતે દક્ષિણ –પશ્ચિમ સરહદે અરબી સમુદ્ર આવેલો છે. રાજ્યની આબાહવા એકંદરે ગરમ છે.

ગુજરાતની વસ્તી 2011ના વસ્તી ગણતરી અહેવાલ મુજબ 6.04 કરોડ છે. રાજ્યમાં વાર્ષિક વસ્તી વૃદ્ધિદર 1.77 છે તથા પ્રતિ ચોરસ કિ.મી. એ વસ્તી ગીચતા 308ની છે. આજ પ્રમાણે શિક્ષણનું પ્રમાણ 78% છે તથા વ્યાવસાયગત માળખું જોઈએ તો 49.6 લોકો ખેતીક્ષેત્ર સાથે તથા 51.4% એ ઉદ્યોગ અને સેવાક્ષેત્ર સાથે સંકળાયેલા છે.

વર્તમાનમાં રાજ્યમાં 33 જિલ્લા, 252 તાલુકા, 348 નગરો અને 18225 ગામડાઓનો સમાવેશ થાય છે.

15.4 ગુજરાત રાજ્યની વસ્તી વિષયક માહિતી :

15.4.1 વસ્તીનો અર્થ :

વસ્તી એટલે કોઈ એક ચોક્કસ વિસ્તારમાં ચોક્કસ સમયે રહેતા લોકોનું પ્રમાણ. (દા.ત. 2021માં ગુજરાતના ભૌગોલિક વિસ્તારમાં રહેતા માણસોની સંખ્યા એ ગુજરાતની વસ્તી કહેવાય.)

કોઈ એક ચોક્કસ વિસ્તારમાં રહેતા પુરુષો, સ્ત્રીઓ અને બાળકોની કુલ સંખ્યા એટલે વસ્તી.

કોઈ એક ભૌગોલિક સ્થળે ચોક્કસ સમયે વસતા માણસોની સંખ્યા એટલે વસ્તી.

15.4.2 ગુજરાત રાજ્યમાં વસ્તી વિષયક વલણો :

15.4.2.1 વસ્તી અને વસ્તીવૃદ્ધિનો દર :

ભારતની વર્ષ 2011ની વસ્તી ગણતરી મુજબ કુલ વસ્તી 121.0 કરોડ હતી. જે પૈકી 62.33 કરોડ પુરુષો તથા 58.76 કરોડ સ્ત્રીઓ હતી. જ્યારે ગુજરાત રાજ્યની વસ્તી 6.04 કરોડ હતી. જે પૈકી 3.15કરોડ પુરુષો અને 2.89 કરોડ સ્ત્રીઓ હતી. જેમાં 3.47 કરોડ ગ્રામીણ વસ્તી અને 2.57 કરોડ શહેરી વસ્તી હતી. આ સંદર્ભે કોષ્ટક-1 માં ગુજરાતના વસ્તી વિષયક વલણો જોતાં જણાય છે કે

કોષ્ટક -1

ગુજરાતની વસ્તી અને વસ્તી વૃદ્ધિનો દર

વર્ષ	ગુજરાતની કુલ વસ્તી (લાખમાં)	ગુજરાતની વસ્તી વૃદ્ધિનો દર (ટકા)
1901	91	-
1911	98	7.79
1921	102	3.79
1931	115	12.92
1941	137	19.25
1951	163	18.69
1961	206	26.88
1971	267	29.39
1981	341	27.67
1991	413	21.19
2001	507	22.66
2011	604	19.30

સ્ત્રોત : સામાજિક આર્થિક સમીક્ષા – ગુજરાત રાજ્ય.

વર્ષ 1901 થી વર્ષ 2011 સુધી રાજ્યની વસ્તીમાં સતત વધારો થતો ગયો છે. જો કે દશકીય વસ્તીવૃદ્ધિદરમાં અનિયમીત રીતે ફેરફાર થતા રહ્યા છે. અહીં 1921નું વર્ષ કે જેને ભારતની વસ્તીના સંદર્ભમાં મહાવિભાજક વર્ષ કહે છે. (કારણ કે આ વર્ષે દેશની કુલ વસ્તીમાં દુષ્કાળ, રોગચાળો) વગેરેથી ઘટાડો થયો હતો તથા દશકાનો વૃદ્ધિદર પણ નકારાત્મક હતો. તે વર્ષે ગુજરાતનો દાયકાનો વસ્તી વૃદ્ધિ દર પણ 3.79 જેટલો નજીવો રહ્યો હતો. એ પછી દશકીય વસ્તી વૃદ્ધિદર ક્રમશઃ ઘટાડાની શરૂઆત થઈ છે છેલ્લે 2011માં અગાઉના દશકાની સરખામણીએ તે 3.4% ઘટીને તે 19.3% થયો છે. જે રાજ્યની વસ્તી નિયંત્રણ સંદર્ભે હકારાત્મક સંકેત છે.

સામાન્ય રીતે કોઈ દેશ, પ્રદેશ કે રાજ્યમાં વસ્તીના કદને તથા વસ્તી વૃદ્ધિના દરને અસર કરતાં મુખ્ય બે પરિબળો જન્મદર અને મૃત્યુદર છે. આ ઉપરાંત સ્થળાંતર પણ વસ્તીને અસર કરે છે માટે હવે આપણે જન્મદર અને મૃત્યુદર અને સ્થળાંતરનો ખ્યાલ મેળવીશું.

અહીં ગુજરાતમાં વસ્તીવૃદ્ધિ અને તે સંદર્ભિત ફેરફારો માટે નીચેના પરિબળો જવાબદાર છે.

1. ઊંચો જન્મદર
2. નીચો મૃત્યુદર (જન્મદરની સરખામણીમાં નીચો મરણદર) અને
3. વસ્તીનું સ્થળાંતર

15.4.2.2 જન્મદર અને મૃત્યુદરના વલણો :

જન્મદર એ વસ્તી સાથે સંકળાયેલા અત્યંત મહત્વનું પરિબળ છે. જન્મદર દ્વારા આપણને વસ્તીમાં કેટલો વધારો થયો છે તે જાણી શકીએ છીએ. જન્મદર એટલે દર 1000ની વસ્તીએ વર્ષ દરમિયાન જન્મતા જીવિત બાળકોનું પ્રમાણ બીજા અર્થમાં એક દેશ કે રાજ્યમાં કોઈ એક ચોક્કસ સમય દરમિયાન દર 1000 બાળકોએ જન્મતાં

જીવિત બાળકોની સંખ્યાને જન્મદર Birthrate કહેવામાં આવે છે. જેને નીચેના સૂત્ર દ્વારા ગણી શકાય.

$$\text{જન્મદર} = \frac{\text{એક વર્ષ દરમિયાન જીવિત બાળકોની સંખ્યા}}{\text{કુલ વસ્તી}} \times 1000$$

મૃત્યુદર :

વસ્તીશાસ્ત્રમાં જેટલું જન્મદરનું મહત્વ છે. તેટલું જ મહત્વ મૃત્યુદરનું પણ રહેલું છે. જેવી રીતે જન્મદર દ્વારા વસ્તીમાં થતો વધારો જાણી શકાય છે. તેવી રીતે મૃત્યુદર દ્વારા દેશમાં કે રાજ્યની વસ્તીમાં કેટલો ઘટાડો થાય છે તે જાણી શકાય છે. મૃત્યુદર એટલે દર 1000 વ્યક્તિએ મૃત્યુ પામતા લોકોનું પ્રમાણ બીજા અર્થમાં કોઈ પણ દેશ કે રાજ્ય કે પ્રદેશની કુલ વસ્તીમાં વર્ષ દરમિયાન દર 1000 વસ્તી દીઠ મરણ પામતાં વ્યક્તિઓની સંખ્યા જેને નીચેના સૂત્રથી ગણી શકાય.

$$\text{મૃત્યુદર} = \frac{\text{એક વર્ષ દરમિયાન મૃત્યુ પામતા લોકોની સંખ્યા}}{\text{કુલ વસ્તી}} \times 1000$$

જે- તે પ્રદેશના જન્મદર અને મૃત્યુદર તથા તેના વલણોને આધારે તે પ્રદેશની વસ્તી વિષયક સ્થિતિ શું છે તથા ભવિષ્યમાં વસ્તી વધશે, ઘટશે કે સ્થિર રહેશે તે અંગે એક હદ સુધી અનુમાન કરી શકાય છે. આ સંદર્ભે ગુજરાતની સ્થિતિ કોષ્ટક -2 ને આધારે જોતાં જણાય છે

કોષ્ટક -2

ગુજરાતમાં જન્મદર અને મૃત્યુદરના વલણો

વર્ષ	ગુજરાત રાજ્ય	
	જન્મદર	મૃત્યુદર
1971	40.0	16.4
1981	34.5	12.0
1991	27.5	8.5
2001	24.9	7.8
2011	21.8	6.7
2017	19.9	6.2

સ્ત્રોત : સામાજિક આર્થિક સમીક્ષા ગુજરાત અર્થશાસ્ત્ર અને આંકડાશાસ્ત્ર વિભાગ,
ગુજરાત રાજ્ય

1960-61 થી 2019 સુધી ગુજરાતમાં જન્મદર અને મૃત્યુદરમાં સતત ઘટાડો થતો જોવા મળે છે. જો કે સમગ્ર સમયગાળા દરમિયાન જન્મદર સાપેક્ષરીતે ઊંચો રહ્યો છે. જેથી રાજ્યની વસ્તી સતત વધતી ગઈ છે. સામાન્યરીતે જન્મદર અને મૃત્યુદર વચ્ચેનો તફાવત વસ્તીવૃદ્ધિ નક્કી કરતું મહત્વનું પરિબળ છે. ગુજરાતમાં જન્મદર વધારે જોવા મળે છે. જ્યારે મૃત્યુદર નીચો જોવા મળે છે. આ સંદર્ભે જાણવું જરૂરી બને કે કેમ ઊંચો જન્મદર અને નીચો મૃત્યુદર જોવા મળે છે.

★ ઉંચા જન્મદર માટેના કારણો :

1. ગરીબી/નબળી આર્થિક સ્થિતિ
2. નાની વયે થતાં લગ્ન
3. લગ્નની સાર્વત્રિક પ્રથા
4. ધાર્મિક અને સામાજિક માન્યતાઓમાં દૃઢ શ્રદ્ધા
5. સંયુક્ત કુટુંબ પ્રથા
6. શિક્ષણનું નીચું પ્રમાણ તથા સ્ત્રી શિક્ષણનું પણ નીચું પ્રમાણ
7. ગરમ આબોહવાના કારણે ઝડપથી આવેથી જાતીય પુખ્તા
8. ગ્રામિણ અને અશિક્ષિત વર્ગમાં કુટુંબ નિયોજનનો ઓછો સ્વીકાર

★ નીચા મૃત્યુદર માટેના કારણો :

1. દુષ્કાળ અને રોગચાળાની નાબૂદી
2. જીવન ધોરણમાં સુધારો
3. સ્ત્રીના શિક્ષણમાં અને રોજગારીમાં વધારો
4. દવાઓ અને શસ્ત્રક્રિયાઓ સંદર્ભિત નવા સંશોધનો
5. તબીબી સેવાઓનું વિસ્તરણ

★ વસ્તી વધારાની આર્થિક વિકાસ પર પડતી અસરો

1. માથાદીઠ આવકનું નીચું પ્રમાણ
2. ભૂમિ(જમીન) પર વસ્તીનું વધતું જતું દબાણ
3. બેરોજગારીની સંખ્યામાં વધારો/રોજગારક્ષેત્રે વધતું ભારણ
4. ગરીબીમાં વધારો
5. અનઉત્પાદક વયજૂથમાં વધારો
6. વસ્તીની ગુણવત્તામાં ઘટાડો
7. જરૂરી વસ્તુઓની ઓછી પ્રાપ્યતા
8. બિન ઉત્પાદકીય મૂડીરોકાણમાં વધારો
9. જીવનજરૂરી પાયાની વસ્તુઓની કિંમત વધારો (ભાવ વધારો)
10. આયાતમાં વધારો અને નિકાસમાં ઘટાડો
11. નીચું જીવન ધોરણ
12. ગંદા વસવાટો/ઝૂપડપટ્ટીમાં વધારો
13. પર્યાવરણીય સંસ્થાઓ

15.4.2.3 શહેરીકરણ/ગ્રામ્ય-શહેરી સ્થળાંતર સંદર્ભિત સ્થિતિ :

કોષ્ટક -3

શહેરીકરણ સંદર્ભિત સ્થિતિ

ગુજરાતમાં શહેરી અને ગ્રામીણ વસ્તી		
વર્ષ	ગ્રામિણ	શહેરી
1961	74.2	25.8
1971	71.9	28.1
1981	68.9	31.1
1991	65.5	34.5
2001	62.6	37.4
2011	57.4	42.6

સ્ત્રોત : સામાજિક અને આર્થિક સમીક્ષા ૨૦૧૫થી ૧૯ અર્થશાસ્ત્ર અને આંકડાશાસ્ત્ર વિભાગ
ગુજરાત રાજ્ય, ગાંધીનગર

માનવવસ્તીનું એક પ્રદેશમાંથી બીજા પ્રદેશમાં થતું સ્થળાંતર એ પણ જે તે પ્રદેશની વસ્તીના કદ, બંધારણ તથા અર્થતંત્રને અસર કરે છે. આ સંદર્ભે જોઈએ તો કોષ્ટક 3 પરથી જાણવા મળે છે કે ગુજરાત રાજ્યનો જેમ જેમ વિકાસ થતો ગયો છે. તેમ તેમ ગ્રામિણ વસ્તીનું પ્રમાણ સાપેક્ષ રીતે ઘટતું જાય છે અને શહેરી વસ્તીનું પ્રમાણ સાપેક્ષ રીતે વધતું જાય છે. અહીં 2001ની સરખામણીએ 2011માં ગ્રામીણ વસ્તી વૃદ્ધિદર એ 9.3% છે. જ્યારે શહેરી વસ્તીવૃદ્ધિદર 36% છે. આમ, ગુજરાતમાં શહેરીકરણનો દર ખૂબ વધુ છે. ગ્રામ્ય વિસ્તારમાંથી શહેરી વિસ્તારમાં થતું વસ્તીનું સ્થળાંતર એટલે કે શહેરીકરણ એ ગુજરાતમાં ઝડપથી થઈ રહ્યું છે. તે શહેરી પ્રભુત્વવાળું રાજ્ય બનવા જઈ રહ્યું છે.

★ શહેરીકરણ થવાના કારણો :

1. શહેરી વિસ્તારમાં રોજગારીની વધારે તક
2. શહેરી વિસ્તારમાં તબીબી અને વાહનવ્યવહારની વધારે સગવડ
3. શહેરી વિસ્તારમાં શિક્ષણની સેવાઓની વધુ પ્રમાણમાં ઉપલબ્ધ
4. શહેરી વિસ્તારમાં મનોરંજનની વધારે સુવિધાઓ
5. ગ્રામિણ પરંપરાગત રૂઢીચુસ્ત વાતાવરણમાંથી મુક્તિ
6. અન્ય રાજ્યો માંથી રાજ્યમાં આર્થિક સામાજિક કારણોસર આવતા લોકોનું
7. વધેલું પ્રમાણ (દા.ત. ગુજરાતના શહેરોમાં ઉત્તર ભારત, બંગાળ, મહારાષ્ટ્રના
8. ઘણાં લોકો રોજગારી કે અન્ય કારણોસર વસી રહ્યા છે.

15.4.2.4 જિલ્લાવાર વસ્તીનું પ્રમાણ અને વસ્તી વૃદ્ધિદર :

કોષ્ટક -4

ગુજરાત રાજ્યમાં જિલ્લાવાર વસ્તીનું કદ (2001 અને 2011)

ક્રમ 2011 મુજબ	જિલ્લા	વસ્તી 2011	રાજ્યની કુલ વસ્તીમાં % હિસ્સો 2011	વસ્તી 2001	રાજ્યની કુલ વસ્તીમાં % હિસ્સો 2001
1	અમદાવાદ	7,208,200	11.94	5,893,164	11.63
2	સુરત	6,079,231	10.07	4,275,540	8.44
3	વડોદરા	4,157,568	6.89	3,641,802	7.19
4	રાજકોટ	3,799,770	6.29	3,169,881	6.26
5	બનાસકાંઠા	3,116,045	5.16	2,504,244	4.94
6	ભાવનગર	2,877,961	4.77	2,469,630	4.87
7	જૂનાગઢ	2,742,291	4.54	2,448,173	4.83
8	સાબરકાંઠા	2,427,346	4.02	2,082,531	4.11
9	પંચમહાલ	2,388,267	3.96	2,025,277	4.00
10	ખેડા	2,298,934	3.81	2,037,894	4.02
11	જામનગર	2,159,130	3.58	1,904,278	3.76
12	દાહોદ	2,126,558	3.52	1,636,433	3.23
13	કચ્છ	2,090,313	3.46	1,583,225	3.12
14	આણંદ	2,090,276	3.46	1,856,872	3.66
15	મહેસાણા	2,027,727	3.46	1,844,856	3.64
16	સુરેન્દ્રનગર	1,755,873	2.91	1,515,148	2.99
17	વલસાડ	1,703,068	2.82	1,410,553	2.78
18	ભરૂચ	1,550,822	2.57	1,370,656	2.71
19	અમરેલી	1,513,614	2.51	1,393,918	2.75
20	ગાંધીનગર	1,387,478	2.30	1,237,168	2.44
21	પાટણ	1,342,746	2.22	1,182,709	2.33
22	નવસારી	1,330,711	2.20	1,182,709	2.43
23	તાપી	806,489	1.34	719,634	1.42
24	નર્મદા	590,379	0.98	514,404	1.02
25	પોરબંદર	586,062	0.97	536,835	1.06
26	ડાંગ	226,769	0.38	186,729	0.37

સ્ત્રોત : સામાજિક આર્થિક સમીક્ષા-ગુજરાત રાજ્ય ગુ. અર્ધ અને આંકડાશાસ્ત્ર વિભાગ

www.censusindia.gov.in

જિલ્લાવાર વસ્તીના આધારે રાજ્ય કે પ્રદેશના કયા વિસ્તારમાં વસ્તીનું પ્રમાણ કેવું છે તથા તેમાં કેવા પરિવર્તનો થઈ રહ્યા છે તે જાણી શકાય છે. જેનાં આધારે એકમલક્ષી આયોજનમાં મદદ મળે છે. આ સંદર્ભે કોઠા નં 4 જોતાં જણાય છે કે વર્ષ :2011માં રાજ્યની કુલ વસ્તીમાં 11.4% હિસ્સો ધરાવવા સાથે અમદાવાદ પ્રથમ ક્રમે છે. જ્યારે 0.38% સાથે ડાંગ છેલ્લા ક્રમે છે.

આજ પ્રમાણે ઉપરોક્ત કોષ્ટક પરથી જાણવા મળે છે કે, વર્ષ 2001 અને 2011

માં રાજ્યની કુલ વસ્તીમાં અમદાવાદ, સુરત, વડોદરા અને રાજકોટ જિલ્લાની વસ્તી અનુક્રમે 33% અને 35% હિસ્સો ધરાવતી હતી. બીજી બાજુ આજગાળામાં કુલ વસ્તીમાં તાપી નર્મદા, પોરબંદર અને ડાંગ જિલ્લાની વસ્તીનો હિસ્સો અનુક્રમે 3.67% અને 3.87% છે. અર્થાત વિસ્તાર અનુસાર વસ્તીમાં મોટી અસમતુલા છે.

કોષ્ટક 5

જિલ્લાવાર વસ્તી વૃદ્ધિદરમાં આવેલ પરિવર્તન

ક્રમ	જિલ્લા	વર્ષ										
		1901-11	1911-21	1921-31	1931-41	1941-51	1951-61	1961-71	1971-81	1981-91	1991-01	2001-11
1	ગુજરાત	7.79	3.79	12.92	19.25	18.69	26.88	29.39	27.67	21.19	22.66	19.3
2	કચ્છ	5.21	5.63	7.42	-2.42	11.76	22.70	22.02	23.58	20.22	25.40	32.03
3	બ.કાંઠા	-4.26	5.36	8.27	14.96	26.90	29.24	27.35	32.10	30.87	26.38	24.43
4	પાટણ	-1.02	7.70	10.33	13.56	20.35	25.51	25.66	23.41	12.17	14.16	13.53
5	મહેસાણા	-0.37	8.25	10.61	13.45	19.05	20.04	28.05	20.90	17.41	12.08	9.91
6	સા.કાંઠા	13.32	10.23	18.69	17.15	19.39	34.29	29.29	26.49	17.23	18.25	16.56
7	ગાંધીનગર	1.38	7.63	10.70	21.84	22.69	19.11	35.53	28.78	21.67	21.73	12.15
8	અમદાવાદ	5.19	6.80	10.99	38.65	28.64	33.01	37.15	34.01	24.95	27.25	22.31
9	સુરેન્દ્રનગર	12.39	2.12	9.92	12.32	17.99	30.97	27.51	22.32	16.89	25.34	15.89
10	રાજકોટ	17.92	-0.65	15.73	17.83	16.27	29.94	34.39	28.88	20.12	26.08	19.87
11	જામનગર	2.12	0.01	18.31	21.71	19.13	34.29	34.15	25.35	12.24	21.79	13.38
12	પોરબંદર	10.68	7.90	18.13	26.24	13.66	25.03	30.84	20.28	10.23	14.35	9.17
13	જુનાગઢ	10.42	7.22	17.85	25.82	13.74	26.67	33.99	28.79	15.29	17.07	12.01
14	અમરેલી	7.62	-0.70	14.35	20.76	14.96	24.37	25.69	26.37	14.97	6.50	8.59
15	ભાવનગર	7.83	-1.85	14.13	21.68	15.88	26.01	25.44	34.76	23.13	19.31	16.53
16	આણંદ	-2.00	1.57	8.79	18.97	20.66	20.37	22.44	23.42	13.39	13.04	12.57
17	ખેડા	-1.98	1.61	8.80	18.99	20.68	24.86	25.39	22.60	14.81	13.32	12.81
18	પંચમહાલ	29.29	16.35	19.01	15.06	19.55	28.02	24.52	24.28	22.34	20.39	17.92
19	દાહોદ	29.29	16.35	19.01	15.06	19.55	32.96	27.91	27.51	34.60	28.44	29.95
20	વડોદરા	18.05	8.32	16.38	19.02	15.92	26.09	29.96	29.58	21.07	19.87	14.16
21	નર્મદા	15.05	2.49	13.79	19.35	11.25	29.78	27.39	20.14	19.85	14.47	14.77
22	ભરૂચ	14.60	1.53	13.33	19.41	10.40	22.41	22.93	15.35	18.36	19.37	13.14
23	ડાંગ	57.78	-16.54	38.74	20.13	17.51	51.36	31.60	20.68	26.77	26.59	21.44
24	નવસારી	6.94	0.38	9.94	20.64	18.66	18.53	24.52	24.18	19.34	13.24	8.24
25	વલસાડ	6.94	0.38	9.94	20.64	18.66	24.59	26.70	24.17	25.87	29.65	20.74
26	સુરત	6.94	0.38	9.94	20.64	18.66	25.80	35.01	47.83	41.00	54.30	42.19
27	તાપી	6.94	0.38	9.94	20.64	18.66	25.49	39.00	15.40	18.75	14.78	12.07

સ્ત્રોત : સામાજિક- આર્થિક સમીક્ષા અર્થશાસ્ત્ર અને આંકડાશાસ્ત્ર વિભાગ, ગુજરાત રાજ્ય, ગાંધીનગર.

નોંધ : 2001 ની વસ્તીગણતરી સમયના જિલ્લા છે. જેમાં નવા બનેલા જિલ્લાઓનો પ્રદેશ આવી જાય છે.

આજ પ્રમાણે જિલ્લાવાર વસ્તીવૃદ્ધિદર જોઈએ તો ઉપરોક્ત કોષ્ટક પરથી જાણવા મળે છે કે વર્ષ 2011માં સુરત, કચ્છ, દાહોદ, બનાસકાંઠા અને અમદાવાદનો વસ્તી વૃદ્ધિદર અનુક્રમે 42.19, 32.03, 29.95, 24.43 અને 22.31 ટકા છે. જે સાપેક્ષ રીતે ખૂબ ઊંચો છે, તો આજ સમયગાળામાં એટલે કે 2011માં નવસારી, અમરેલી,

પોરબંદર અને મહેસાણાનો વસ્તી વૃદ્ધિદર અનુક્રમે 8.24, 8.59, 9.17 અને 9.91 ટકા હતો. અર્થાત રાજ્યમાં જિલ્લાવાર વસ્તી વૃદ્ધિદરમાં મોટા તફાવત છે. જેનું કારણ કુદરતી વસ્તીવૃદ્ધિદર સાથે સ્થળાંતર જેવાં પરિબળો છે.

15.4.2.5 બાળમૃત્યુદર :

જેવી રીતે જન્મદર અને મૃત્યુદર વસ્તી શાસ્ત્ર માટે અગત્યના ખ્યાલ છે. તેવી જ રીતે બાળ મૃત્યુદર પણ અગત્યનો ખ્યાલ છે. મૃત્યુદર એટલે દર એક હજાર લોકોએ મૃત્યુ પામતાં લોકોનું પ્રમાણ. જ્યારે બાળ મૃત્યુદર એટલે કોઈ એક દેશ કે પ્રદેશ કે રાજ્યમાં દર એક હજાર બાળકોએ એક વર્ષની ઉંમર પૂરી કરતાં પહેલા મૃત્યુ પામતા બાળકોની સંખ્યા બીજી રીતે કહીએ તો બાળ મૃત્યુદર એટલે દર એક હજાર જન્મ લેતા જીવિત બાળકો પૈકી એક વર્ષની ઉંમર પૂરી કરે તે પહેલા મૃત્યુ પામતા બાળકોની સંખ્યા. આ બાળમૃત્યુદર એ જન્મદરને પણ અસર કરે છે. કુદરતી પ્રેરણા તથા સામાજિક- ધાર્મિક માન્યતાઓને લીધે દંપતિ પોતાનો વંશ વધારવા ઈચ્છતા હોય છે. આ સંજોગોમાં બાળમૃત્યુનો ઉંચોદર અને વધુ બાળકો પેદા કરવાની પ્રેરણા આપે છે. આ સંદર્ભ

કોષ્ટક -6

ગુજરાતમાં બાળમૃત્યુદર

વર્ષ	બાળમૃત્યુદર
1971	144
1981	116
1991	69
2001	60
2011	44
2017	30

સ્ત્રોત :સામાજિક આર્થિક સમીક્ષા ગુજરાત રાજ્ય

ગુજરાતની સ્થિતિ જોઈએ તો કોષ્ટક-6માં આપણને જોવા મળે છે કે વર્ષ 1971માં રાજ્યમાં બાળમૃત્યુદર 144 હતો તે સતત ઘટતો જઈ વર્તમાનમાં 30 થયો છે. અર્થાત ગુજરાતની સ્થાપના થઈ ત્યારથી ગુજરાતમાં બાળમૃત્યુદર સતત ઘટતો જોવા મળે છે. જેણે રાજ્યનો જન્મદર ઘટાડવામાં પણ હકારાત્મક ભૂમિકા ભજવી છે. અહીં બાળમૃત્યુદર ઘટવા પાછળ દુષ્કાળ અને રોગચાળાની નાબૂદી જીવનધોરણમાં સુધારો, સ્ત્રી શિક્ષણમાં વધારો તથા તબીબી સેવાઓનું વિસ્તરણ તેમજ આરોગ્યક્ષેત્રે થયેલ સંશોધનો જવાબદાર છે.

15.4.2.6 કુલ વસ્તીમાં 0.6 વર્ષના બાળકોનું પ્રમાણ :

કોષ્ટક -7

ક્રમ	જિલ્લા	કુલ વસ્તીમાં 0-6 વર્ષના બાળકોનું પ્રમાણ % માં					
		2001			2011		
		P	M	F	P	M	F
1	2	3	4	5	6	7	8
1	ગુજરાત	15	16	13	13	14	12
2	કચ્છ	16	17	14	15	16	13
3	બ.કાઠા	19	19	15	16	17	13
4	પાટણ	16	17	13	14	14	11
5	મહેસાણા	14	15	12	12	12	11
6	સા.કાઠા	16	16	13	14	15	12
7	ગાંધીનગર	14	15	12	12	13	11
8	અમદાવાદ	13	16	12	12	14	11
9	સુરેન્દ્રનગર	16	17	13	14	15	11
10	રાજકોટ	13	14	12	11	12	11
11	જામનગર	14	15	13	12	13	12
12	પોરબંદર	14	15	13	11	12	11
13	જુનાગઢ	15	16	14	13	14	12
14	અમરેલી	14	15	13	11	12	11
15	ભાવનગર	16	18	14	13	14	12
16	આણંદ	14	14	12	12	13	11
17	ખેડા	15	15	12	13	13	11
18	પંચમહાલ	17	17	14	15	15	13
19	દાહોદ	20	21	15	19	20	14
20	વડોદરા	13	15	12	12	14	10
21	નર્મદા	16	16	10	13	14	10
22	ભરૂચ	14	15	13	11	12	11
23	ડાંગ	20	20	-	18	19	11
24	નવસારી	12	12	11	10	10	10
25	વલસાડ	15	15	13	13	13	12
26	સુરત	14	14	14	12	11	12
27	તાપી	14	14	12	11	11	11

સ્ત્રોત : સામાજિક આર્થિક સમીક્ષા ગુજરાત રાજ્ય 2017-18

કુલ વસ્તીમાં બાળકોના પ્રમાણને આધારે ભવિષ્યમાં ઉત્પાદકીય વસ્તી અને બિન ઉત્પાદકીય વસ્તીમાં કેવા ફેરફાર થશે તથા ભવિષ્યમાં વસ્તીનું પ્રમાણ કેવું હશે. તેનો અંદાજ બાંધી શિક્ષણ, આરોગ્ય, આર્થિકપ્રવૃત્તિ વગેરેનું આયોજન થઈ શકે છે. આ સંદર્ભમાં કોષ્ટક નં. 7 ને જોતાં જણાય છે કે વર્ષ 2001માં કુલ વસ્તીમાં 0-6 વર્ષના બાળકોનું પ્રમાણ 15% હતું. જે 2011માં 13% થયું છે જે દર્શાવે છે કે ભવિષ્યમાં રાજ્યનો વસ્તીવૃદ્ધિદર ઘટવાની સંભાવના છે. આજ પ્રમાણે જિલ્લાવાર જોઈએ તો

વર્ષ 2011માં દાહોદ જિલ્લામાં કુલ વસ્તીમાં 0-6 વર્ષના બાળકોનું પ્રમાણ 19% હતું. જ્યારે સૌથી ઓછું નવસારી જિલ્લામાં 10% હતું.

15.4.2.7 વસતી ગીચતા સંદર્ભિત સ્થિતિ :

આપણે જોઈએ છીએ કે કોઈ એક પ્રદેશ કે વિસ્તારમાં ખુબ વધારે વસ્તી જોવા મળે છે, જ્યારે બીજી બાજુ એવા પ્રદેશ પણ જોવા મળે છે કે જ્યાં વસ્તીનું પ્રમાણ ખુબ ઓછું હોય છે. આ અંતર્ગત જોઈએ તો કોઈ એક દેશમાં વસ્તી કેવી રીતે વહેંચાયેલી જોવા મળે છે તેનો ખ્યાલ વસ્તી ગીચતા પરથી પ્રાપ્ત થાય છે. આમ, કોઈ એક ચોક્કસ પ્રદેશ અને તે પ્રદેશમાં કુલ કેટલી વસ્તી રહે છે તેને વસ્તી ગીચતા કહેવામાં આવે છે. બીજા અર્થમાં પ્રતિચોરસ કિલોમીટરે વસ્તીના કુલ પ્રમાણને વસ્તીગીચતા કહેવામાં આવે છે.

$$\text{વસ્તી ગીચતા} = \frac{\text{કુલ વસ્તી}}{\text{કુલ જમીન}}$$

કોષ્ટક -8

ગુજરાતમાં વસ્તીગીચતાના વલણો

વર્ષ	વસ્તી ગીચતા (દર ચોરસ કિલોમીટર)
1961	110
1971	136
1981	174
1991	211
2001	258
2011	308

સ્ત્રોત : સામાજિક આર્થિક સમીક્ષા 2018-19 ગુજરાત અર્થશાસ્ત્ર અને આંકડાશાસ્ત્ર વિભાગ ગુજરાત રાજ્ય

ઉપરોક્ત કોષ્ટક નં. 8 પરથી જાણવા મળે છે કે, ગુજરાત રાજ્યમાં પ્રતિ વર્ષે જેમ જેમ વસ્તી વધતી જાય છે તેમ તેમ વસ્તીગીચતા પણ વધતી જાય છે. કારણ કે કુલ જમીનના પ્રમાણમાં કોઈ વધારો કરી શકાતો નથી. અહીં અગાઉ જોઈ ગયા તેમ ગુજરાતમાં જન્મદર ઊંચો અને મૃત્યુદર નીચો છે. જેથી વસ્તીવૃદ્ધિનો દર ફળદ્રુપતા, આબોહવા તથા વરસાદ ઉદ્યોગોનો વિકાસ, પાણી, ઊર્જા, પરિવહન, સંદેશાવ્યવહાર, શિક્ષણ, આરોગ્ય, ઔદ્યોગીકરણ, રોજગારીની તકો, શહેરીકરણ તેમજ અદ્યતન ટેકનોલોજીથી આર્થિક વિકાસ કેવો થયો છે. તેના પર રહેલો છે. સામાન્ય રીતે નદી કાંઠો, ફળદ્રુપ જમીનો, વગેરે વિસ્તારોમાં વસ્તીનું પ્રમાણ વધુ તથા એની સાપેક્ષ જીવન જ્યાં હાડમારી ભર્યું છે એવા વિસ્તારો જેવા કે ડુંગરોવાળા વિસ્તારો વગેરેમાં વસ્તીનું પ્રમાણ ઓછું છે.

કોષ્ટક -9

ગુજરાતમાં જિલ્લાવાર વસ્તી ગીચતા

ક્રમ 2011	જિલ્લા	વસ્તી ગીચતા	
		2011	2001
1	2	3	4
1	સુરત	1376	968
2	અમદાવાદ	890	727
3	આણંદ	711	631
4	ગાંધીનગર	660	589
5	નવસારી	602	557
6	દાહોદ	582	448
7	વલસાડ	561	465
8	વડોદરા	551	482
9	ખેડા	541	479
10	મહેસાણા	462	421
11	પંચમહાલ	458	389
12	રાજકોટ	339	283
13	સાબરકાંઠા	328	282
14	જૂનાગઢ	310	277
15	બનાસકાંઠા	290	233
16	ભાવનગર	288	247
17	પોરબંદર	255	234
18	તાપી	249	222
19	ભરૂચ	238	210
20	પાટણ	234	206
21	નર્મદા	214	187
22	અમરેલી	205	188
23	સુરેન્દ્રનગર	167	144
24	જામનગર	153	135
25	ડાંગ	129	106
26	કચ્છ	46	35

સ્ત્રોત :સામાજિક આર્થિક સમીક્ષા- ગુજરાત રાજ્ય, www.censusindia.gov.in

ગુજરાતમાં પ્રાદેશિક વસ્તીગીચતા જોઈએ તો ઉપરોક્ત કોષ્ટક નં. 9 પરથી જોવા મળે છે કે સૌથી વધુ વસ્તી ગીચતા સુરત, અમદાવાદ, આણંદ અને ગાંધીનગર જેવા મોટા અને વિકાસતા જિલ્લાઓમાં જોવા મળે છે. જ્યારે સૌથી ઓછી વસ્તી ગીચતા ડાંગ અને કચ્છ જેવાં ઓછા વિકાસતા જિલ્લાઓમાં જોવા મળે છે વળી, એ પણ જોઈ શકાય છે કે દાયકા દરમિયાન દરેક જિલ્લામાં વત્તા-ઓછા અંશે વસ્તી ગીચતા વધી છે.

ગુજરાતના સંદર્ભમાં જોઈએ તો કોષ્ટક નં. 9 ને જોતા જણાય છે કે પ્રમાણમાં મેદાની અને પાણી તથા આંતરમાળખાની વધુ સુવિધા ધરાવતા મધ્ય અને દક્ષિણ ગુજરાતના સુરત, અમદાવાદ, આણંદ, ગાંધીનગર, નવસારી, વલસાડ, વડોદરા અને ખેડામાં વસ્તી ગીચતા સૌરાષ્ટ્ર, કચ્છ અને ઉત્તર ગુજરાતના જિલ્લાઓ કરતા વધુ છે.

15.4.2.8 જાતિ પ્રમાણ/સ્ત્રી પુરુષ અનુપાત :

સામાન્ય રીતે કોઈ એક દેશમાં સ્ત્રીઓ અને પુરુષોનું પ્રમાણ એક સરખું જોવા મળતું નથી. પરંતુ તેમાં મોટા તફાવતો હોય તે જે તે જાતિ પ્રત્યે પૂર્વગ્રહ અને સામાજિક દુર્લક્ષ બતાવે છે. આવું દુર્લક્ષ મહદંશે સ્ત્રીઓ તરફ રખાય છે. જે તંદુરસ્ત સમાજના હિતમાં નથી. આ સંદર્ભમાં જોઈએ તો ભારતમાં જાતિ પ્રમાણને વસ્તી ગણતરીના નિયમો મુજબ દર 1000 પુરુષોએ સ્ત્રીઓની સંખ્યા દ્વારા માપવામાં આવે છે. આમ, દેશની વસ્તીમાં પ્રતિ હજાર પુરુષોની સરખામણીમાં સ્ત્રીઓની સંખ્યાને જાતિ પ્રમાણ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. આ સંદર્ભે ગુજરાતની સ્થિતિ જોઈએ તો

કોષ્ટક -10

વર્ષ	જાતિ પ્રમાણ
1961	940
1971	934
1981	942
1991	934
2001	920
2011	918

સ્ત્રોત : સામાજિક-આર્થિક સમીક્ષા ગુજરાત રાજ્ય

કોષ્ટક -10 માં જોઈ શકાય છે કે ગુજરાત રાજ્યની સ્થાપના થઈ ત્યારે 1961માં જાતિ પ્રમાણ 940 હતું જે ધીમે ધીમે ઘટતું ગયું છે અને વર્ષ 2011ની વસ્તી ગણતરી મુજબ માત્ર 918 જોવા મળે છે. આ સંદર્ભે જિલ્લાવાર આંકડા તપાસીએ તો તે રાજ્યના જુદા જુદા વિસ્તારોમાં જાતિ પ્રમાણ કેવું છે તેનો ખ્યાલ આપે છે. અહીં

જિલ્લા વાર સ્ત્રી- પુરુષનું પ્રમાણ

ક્રમ	જિલ્લા	જાતિ પ્રમાણ											
		1901	1911	1921	1931	1941	1951	1961	1971	1981	1991	2001	2011
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
1	ગુજરાત	954	946	944	945	941	952	940	934	942	934	920	918
2	કચ્છ	995	1034	1059	1066	1095	1079	1041	1012	999	964	942	908
3	બ.કાઠા	925	921	919	934	948	951	947	941	947	934	930	938
4	પાટણ	951	944	949	967	968	971	956	957	963	944	932	935
5	મહેસાણા	956	948	955	973	971	1003	974	961	974	951	927	926
6	સા.કાઠા	996	982	994	964	967	973	954	965	976	965	947	952
7	ગાંધીનગર	952	935	923	943	913	992	961	936	943	935	913	9203
8	અમદાવાદ	947	913	864	889	825	836	852	863	888	897	892	904
9	સુરેન્દ્રનગર	968	934	957	964	956	958	943	941	934	921	924	930
10	રાજકોટ	970	978	984	974	977	988	963	947	947	946	930	
11	જામનગર	968	981	982	991	988	986	952	942	949	949	941	939
12	પોરબંદર	956	964	962	960	962	1001	962	952	967	960	946	
13	જુનાગઢ	955	963	962	960	962	976	949	933	954	960	955	953
14	અમરેલી	952	952	950	956	955	974	959	957	980	985	987	964
15	ભાવનગર	947	947	943	949	947	955	936	944	954	944	937	933
16	આણંદ	897	865	872	875	896	906	890	880	905	912	910	925
17	ખેડા	897	866	872	875	896	918	914	907	924	924	923	
18	પંચમહાલ	975	958	951	931	938	922	925	930	942	934	938	949
19	દાહોદ	975	958	951	931	938	954	954	964	984	976	985	
20	વડોદરા	914	905	904	902	899	914	906	900	915	913	919	934
21	નર્મદા	953	935	937	918	927	938	952	961	954	947	949	961
22	ભરૂચ	960	940	943	921	932	946	945	944	938	925	921	925
23	ડાંગ	938	887	888	848	848	877	913	946	970	983	987	1006
24	નવસારી	992	990	988	982	977	1041	1030	1002	975	958	955	961
25	વલસાડ	992	990	988	982	977	1001	1005	992	989	957	920	922
26	સુરત	992	990	988	982	977	973	967	943	908	882	810	787
27	તાપી	992	990	988	982	977	959	972	957	989	987	996	1009

સ્ત્રોત : સામાજિક આર્થિક સમીક્ષા 2017-18 અર્થશાસ્ત્ર અને આંકડાશાસ્ત્ર વિભાગ,
ગુજરાત રાજ્ય- ગાંધીનગર.

કોષ્ટક નં. 11 પરથી જાણવા મળે છે કે વર્ષ 1901 થી 2011 દરમિયાન ગુજરાત રાજ્યના વિવિધ જિલ્લાઓમાં સ્ત્રી પુરુષ પ્રમાણ દર્શાવવામાં આવ્યું છે. જેમાં ડાંગ અને તાપી જિલ્લાઓમાં પુરુષોની સરખામણીમાં સ્ત્રીઓની સંખ્યા વધારે જોવા મળે છે. જ્યારે બાકીના જિલ્લાઓમાં પુરુષોની સરખામણીમાં સ્ત્રીઓની સંખ્યા ઓછી છે. જેમાં સૌથી ઓછી સુરતમાં 787 છે અને ગાંધીનગરમાં 923 છે. આજ રીતે 0-6 વર્ષના બાળકોમાં જાતિ પ્રમાણ કેવું છે એના આધારે ભવિષ્યની સામાજિક સંરચના કેવી હશે તે સંદર્ભે એક સંકેત મળે છે. આ અનુસંધાને કોષ્ટક નંબર ૧૨ પરથી જાણવા મળે છે કે 1961 થી 2011 દરમિયાન ગ્રામિણ વિસ્તારની સરખામણીમાં શહેરી વિસ્તારોમાં પુરુષોની સાપેક્ષ સ્ત્રીઓની સંખ્યા ઓછી છે. જેનું એક કારણ કહેવાતા વિકસિત અને શિક્ષિત સમાજમાં સ્ત્રીઓ પ્રત્યેના હિન ભાવ સોનોગ્રાફિનો દુરઉપયોગ કરી થતી સ્ત્રીભૂણ હત્યા પણ છે.

કોષ્ટક નં. 13

વિસ્તારવાર જાતિ પ્રમાણ : 2011

ક્રમ	જિલ્લાનું નામ	% વસ્તી			જાતિપ્રમાણ			બાળ જાતિપ્રમાણ	
		ગ્રામિણ	શહેરી	કુલ	ગ્રામિણ	શહેરી	કુલ	ગ્રામિણ	શહેરી
	ભારત	68.84	31.16	940	947	926	914	919	902
	ગુજરાત	57.42	42.58	918	947	880	886	906	852
1	કચ્છ	65.28	34.72	907	910	900	913	917	904
2	બ.કાંઠા	86.73	13.27	936	940	915	890	895	844
3	પાટણ	79.07	20.93	935	938	923	884	889	961
4	મહેસાણા	74.65	25.35	925	932	906	845	860	794
5	સા.કાંઠા	85.04	14.96	950	954	933	899	905	853
6	ગાંધીનગર	56.79	43.21	920	936	901	847	859	830
7	અમદાવાદ	15.95	84.05	903	932	898	859	888	852
8	સુરેન્દ્રનગર	71.7	28.3	929	938	907	889	899	856
9	રાજકોટ	41.88	58.12	924	946	908	854	870	842
10	જામનગર	55.04	44.96	938	949	924	898	911	880
11	પોરબંદર	51.23	48.77	947	954	940	894	902	886
12	જુનાગઢ	66.95	33.05	952	953	951	904	909	886
13	અમરેલી	74.51	25.49	964	970	947	879	885	860
14	ભાવનગર	58.99	41.01	931	952	901	885	899	861
15	આણંદ	69.68	30.32	921	918	927	877	875	883
16	ખંડા	77.24	22.76	937	937	934	887	894	859
17	પંચમહાલ	86	14	945	948	928	923	828	892
18	દાહોદ	91.01	8.99	986	989	959	937	940	900
19	વડોદરા	50.46	49.54	934	945	922	894	920	860
20	નર્મદા	89.56	10.44	960	961	652	637	940	893
21	ભરૂચ	65.93	34.07	924	936	901	914	926	889
22	ડાંગ	89.11	10.89	1007	1003	1040	963	965	932
23	નવસારી	39.26	30.74	961	982	917	921	945	872
24	વલસાડ	62.77	37.23	926	975	850	926	941	898
25	સુરત	20.32	79.68	788	922	757	836	922	817
26	તાપી	90.21	9.79	1004	1009	957	944	948	904

સ્ત્રોત : સામાજિક આર્થિક સમીક્ષા — ગુજરાત રાજ્ય

www.censusindia.gov.in

વિશેષમાં જિલ્લાવાર 0-6 વર્ષના બાળકોનું જાતિ પ્રમાણએ વિસ્તાર અનુસાર જાતિ અનુપાત એકમલક્ષી કક્ષાએ સ્પષ્ટ કરે છે. અહીં કોષ્ટક નં. 13 પરથી જાણવા મળે છે કે વર્ષ : 2011 માં ગ્રામિણ વિસ્તારની સરખામણીમાં શહેરી વિસ્તારોમાં પુરુષોની સરખામણીમાં સ્ત્રીઓની સંખ્યા ઓછી છે. જેમાં ખાસ કરીને કહેવાતા વિકસતા જિલ્લાઓની સરખામણીમાં ઓછા વિકસતા જિલ્લાઓમાં સ્ત્રીઓની સમાનતા સંદર્ભે પૂર્વગ્રહ ધરાવતા જિલ્લાઓને વિકસિત ઘણી શકાય ખરા?

15.4.2.9 સાક્ષરતા દર :

કોઈ પણ એક દેશના ઝડપી વિકાસનો આધાર તથા ભાવી વિકાસનો આધાર તે દેશની પ્રજાએ કેટલું શિક્ષણ મેળવ્યું છે તેના પર રહેલો છે. સાક્ષરતા એટલે વ્યક્તિ

વ્યક્તિ એક ભાષામાં લખી શકે અને વાંચી શકવાની ક્ષમતા. ભારતના બંધારણ મુજબ 15 વર્ષ કે તેથી વધુ વય ધરાવનાર વ્યક્તિ કોઈ એક ભાષા લખી શકે, બોલી શકે કે સમજી શકે તેને સાક્ષર વ્યક્તિ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. સાક્ષરતા દર નીચેના સૂત્ર દ્વારા ગણી શકાય.

$$\text{સાક્ષરતાનું પ્રમાણ} = L/P \times 100 \text{ જ્યાં}$$

L = સાક્ષર વ્યક્તિઓની સંખ્યા

P = કુલ વસ્તીનું પ્રમાણ

ઉપરોક્ત ચર્ચાના સંદર્ભમાં ગુજરાતમાં સાક્ષરતાની સ્થિતિ જોઈએ તો

કોષ્ટક -14

ગુજરાતમાં સાક્ષરતાના તારણો

વર્ષ	કુલ વસ્તી	પુરુષ	સ્ત્રી
1951	21.82	30.32	12.87
1961	31.47	42.49	19.74
1971	36.95	47.60	25.56
1981	44.92	55.95	33.20
1991	61.29	73.13	48.64
2001	69.14	79.66	57.80
2011	78.31	85.23	70.73

સ્ત્રોત : www.censusindia.gov.in

નોંધ : 1971થી 0-5વર્ષ જયારે 1981 થી 0-7 વર્ષને ધ્યાનમાં લીધેલ છે.

ઉપરોક્ત કોષ્ટક પરથી જાણવા મળે છે કે ગુજરાતમાં સાક્ષરતાનું પ્રમાણ 1961માં 31.47% હતું જે વર્તમાન સમયમાં 78.31% જોવા મળે છે. જયારે સ્ત્રીઓ 19.74 પ્રમાણ ક્રમશઃ 70.73 અર્થાત ગુજરાતમાં સમયની સાથે કુલ સાક્ષરતાદર, પુરુષ સાક્ષરતા અને કુલ સાક્ષરતાદર વધ્યો છે. જો કે સ્ત્રી કરતાં પુરુષ સાક્ષરતા દર સાપેક્ષ રીતે ઊંચો છે.

કોષ્ટક -15

જિલ્લા અનુસાર કુલ અને જાતિવાર શિક્ષણનું પ્રમાણ (વર્ષ : 2001 થી 2011)

ક્રમ	જિલ્લા	સાક્ષરતા દર					
		કુલ વસ્તી		પુરુષ		સ્ત્રી	
		2001	2011	2001	2011	2001	2011
★	ગુજરાત	69.14	79.31	79.66	87.23	57.80	70.73
1	કચ્છ	59.79	71.58	70.39	80.60	48.59	61.62
2	બ.કાંઠા	50.97	66.39	66.47	79.45	34.40	52.58
3	પાટણ	60.36	73.47	73.63	84.28	46.33	62.01
4	મહેસાણા	75.24	84.26	86.21	91.88	63.69	76.12
5	સા.કાંઠા	66.65	76.60	80.42	87.45	52.30	65.29
6	ગાંધીનગર	75.93	85.78	87.35	93.59	63.65	77.37
7	અમદાવાદ	79.62	86.65	87.40	92.44	70.98	80.29
8	સુરેન્દ્રનગર	61.61	73.19	74.19	83.47	48.10	62.20
9	રાજકોટ	76.16	82.20	82.61	88.67	65.20	75.26
10	જામનગર	66.48	74.40	76.25	82.35	56.18	65.97
11	પોરબંદર	68.62	76.63	78.36	84.56	58.42	68.32
12	જુનાગઢ	67.78	76.88	78.74	85.80	56.43	67.59
13	અમરેલી	66.09	74.49	76.44	81.82	55.78	66.97
14	ભાવનગર	66.20	76.84	78.02	86.15	53.73	66.92
15	આણંદ	74.51	85.79	86.09	92.23	61.94	77.76
16	ખંડા	71.90	84.31	85.97	93.40	56.80	74.67
17	પંચમહાલ	60.92	72.32	75.91	84.07	44.94	59.95
18	દાહોદ	45.15	60.60	58.88	72.14	31.28	49.02
19	વડોદરા	70.76	81.21	80.04	87.59	60.73	74.40
20	નર્મદા	59.86	73.29	72.44	82.60	46.61	63.62
21	ભરૂચ	74.41	83.03	82.98	88.80	65.11	76.79
22	ડાંગ	59.65	76.80	70.68	84.98	48.51	68.75
23	નવસારી	75.83	87.78	82.77	90.06	68.61	79.30
24	વલસાડ	69.15	80.94	77.90	86.48	59.62	74.96
25	સુરત	77.62	86.65	83.83	91.05	69.87	81.02
26	તાપી	57.05	69.23	66.23	76.86	47.91	61.69

સ્ત્રોત : સામાજિક-આર્થિક સમીક્ષા – ગુજરાત રાજ્ય

www.censusindia.gov.in

ઉપરોક્ત કોષ્ટક- 15 પરથી જાણવા મળે છે કે ગુજરાતમાં સ્ત્રીઓના શિક્ષણની જિલ્લાવાર કુલ સાક્ષરતા દર પુરુષ સાક્ષરતા દર અને સ્ત્રી સાક્ષરતા દરમાં મોટા તફાવત રહેલા છે. જો કે સમાન બાબત એ છે કે સ્ત્રીઓના શિક્ષણની સરખામણીમાં પુરુષોના શિક્ષણનું પ્રમાણ વધારે જોવા મળે છે.

15.4.2.10 વયજૂથ બંધારણ :

કોઈ એક દેશમાં કેટલા બાળકો, વડીલો, (વૃદ્ધો) અને યુવાનો આવેલા છે તેનું પ્રમાણ વસ્તીના વયજૂથ દ્વારા જાણી શકાય છે. વયજૂથ બંધારણનો અભ્યાસ દેશના વિકાસ માટે મહત્વનો છે. કારણ કે વયજૂથ બંધારણનો અભ્યાસ કરવાથી દેશમાં

ઉત્પાદકીય વસ્તી એટલે કે ૧૫ થી ૫૯ વર્ષની અને બિન ઉત્પાદકીય વસ્તી કેટલી છે તે જાણી શકાય છે. જેના આધારે જે તે પ્રદેશ કે દેશનો આર્થિક વિકાસ કેવો હશે તથા ડેમોગ્રાફિક્સ ડિવિઝન્ડ મળવાની સંભાવના કેવી છે તેની જાણકારી મળે છે.

કોષ્ટક નં. 17

રાજ્યમાં વયજૂથ સંદર્ભિત સ્થિતિ

બિન ઉત્પાદકીય વસ્તીનું પ્રમાણ (0-14વર્ષ અને ૫૯થી ઉપરની ઉંમરવાળી વસ્તી)	ઉત્પાદકીય વસ્તીનું પ્રમાણ (15 થી 59 વર્ષની વસ્તી)
36.8%	63.2%

સ્ત્રોત : સામાજિક- આર્થિક સમીક્ષા : 2018-19,

અર્થશાસ્ત્ર અને આંકડાશાસ્ત્ર વિભાગ, ગુજરાત રાજ્ય, ગાંધીનગર.

આ સંદર્ભમાં જોઈએ તો ગુજરાતમાં ઉત્પાદકીય વસ્તીનું પ્રમાણ 36.8% અને બિન ઉત્પાદકીય કે કામ કરી શકે તેવી વસ્તીનું પ્રમાણ 63.2 છે. અહીં કહી શકાય કે રાજ્યમાં કામ કરી શકે તેવી ઉત્પાદકીય વસ્તીનું પ્રમાણ વધુ હોવાથી રાજ્યો યોગ્ય આયોજન કરી ડેમોગ્રાફિક્સ ડિવિઝન્ડ મેળવી શકે તેમ છે.

15.4.2.11 પ્રજનન દર :

સામાન્ય રીતે દેશમાં વૃદ્ધિને અસર કરતું અગત્યનું અને મહત્વનું પરિબળ પ્રજનન દર છે. પ્રજનન દર એટલે 14 થી 45 વર્ષના વયજૂથમાં આવેલી સ્ત્રીઓ ધ્વારા જન્મતા જીવિત બાળકોની સરેરાશ સંખ્યા અન્ય રીતે કહીએ તો કોઈ એક વર્ષ દરમિયાન ગર્ભાધાનને યોગ્ય ઉંમર ધરાવતી એક હજાર પરણિત સ્ત્રીઓ દીઠ જેટલાં બાળકો જન્મ ધારણ કરે છે તે સંખ્યાને પ્રજનન દર કહે છે. અહીં પ્રજનન દર અને જન્મદર બંને એક જેવું જ લાગે છે પરંતુ બંને અલગ અલગ છે.

કોષ્ટક -18

વર્ષ	ગુજરાતમાં પ્રજનન દર
1961	-
1971	5.6
1981	4.3
1991	3.1
2001	2.9
2011	2.5

સ્ત્રોત : સામાજિક- આર્થિક સમીક્ષા : 2018-19,

અર્થશાસ્ત્ર અને આંકડાશાસ્ત્ર વિભાગ, ગુજરાત રાજ્ય, ગાંધીનગર.

ઉપરોક્ત કોષ્ટક નં. 18 પરથી જાણવા મળે છે કે ગુજરાત રાજ્યમાં સમયની સાથે પ્રજનનદર ઘટતો જોવા મળે છે. જેનું કારણ સુધરતું જીવન ધોરણ અને શિક્ષણમાં વધારો, કુટુંબ નિયોજન સંદર્ભે જાગૃત્તિ, સ્ત્રીઓની આર્થિક પ્રવૃત્તિઓમાં વધતી ભાગીદારી વગેરે છે.

પ્રજનનદરને લોકોની આર્થિક સ્થિતિ, શિક્ષણનું પ્રમાણ કુટુંબ વ્યવસ્થા સંદર્ભિત સ્થિતિ, શહેરીકરણનું પ્રમાણ, સ્ત્રીઓની આર્થિક પ્રવૃત્તિઓમાં ભાગીદારી, આરોગ્ય સગવડો સંદર્ભિત સ્થિતિ તથા સામાજિક ધાર્મિક માન્યતાઓ અસર કરે છે. સામાન્ય રીતે ગ્રામીણ વિસ્તારો, નિરક્ષરતાનું ઊંચું પ્રમાણ, સંયુક્ત કુટુંબ વ્યવસ્થા, સ્ત્રી શિક્ષણનું નીચું પ્રમાણ, આરોગ્યની અલ્પ સગવડો, સામાજિક-ધાર્મિક માન્યતાઓમાં દૃઢ શ્રદ્ધા વગેરે ઊંચા પ્રજનન દર માટે જવાબદાર છે. જ્યારે આથી વિપરીત સ્થિતિમાં પ્રજનન દર નીચો જાય છે.

15.4.2.12 આયુષ્ય દર :

નાના બાળકોના જન્મ સમયે તે બાળક કેટલા વર્ષનું આયુષ્ય ભોગવી શકશે તેની જે અપેક્ષા કરવામાં આવે છે તેને અપેક્ષિત સરેરાશ આયુષ્ય દર કહેવામાં આવે છે. ભારત અને ગુજરાતમાં ઉત્તરોત્તર અપેક્ષિત આયુષ્યનો દર વધતો ગયો છે. આયુષ્યના દરનો આધાર મરણ દર પર રહેલો છે. જેમ મૃત્યુદરનું પ્રમાણ ઓછું તેમ અપેક્ષિત આયુષ્યનું પ્રમાણ વધારે. આ સંદર્ભમાં ગુજરાતની સ્થિતિ તપાસીએ તો જણાય છે કે વર્તમાનમાં (2012-16) રાજ્ય સરેરાશ આયુષ્ય કે ઉંમર 69.5 છે. જેમાં પુરુષનું 67.4 વર્ષ અને સ્ત્રીનું 71.8 વર્ષ છે. અર્થાત ગુજરાત સરેરાશ આયુષ્યના સંદર્ભમાં ભારત કરતા ઊંચું સ્થાન ધરાવે છે.

અહીં ગુજરાતમાં સરેરાશ અપેક્ષિત આયુષ્યનું પ્રમાણ ધીમે-ધીમે વધતું જાય છે. તેનું મુખ્ય કારણ દેશ અને રાજ્યમાં જીવન ધોરણમાં સુધારો, તબીબી સેવાઓનું વિસ્તરણ આરોગ્ય સંબંધિત જાગૃત્તિ, તબીબી ક્ષેત્રે થયેલા સંશોધનો વગેરે ને લીધે મૃત્યુદરમાં થયેલો ઘટાડો છે.

15.4.2.13 ગુજરાત સરકારના નીતિ વિષયક આદર્શ સૂત્રો

દશક	સૂત્રો
1961-70	બે પછી હમણાં નહિ, ત્રણ પછી કદી નહિ
1971-80	અમે બે, અમારા બે
1981-90	અમે બે, અમારા એક અથવા બે
1991-2000	અમે બે, અમારું એક
2001-2010	ખુબ ભણો, ખુબ કમાઓ, મોડા લગ્ન કરો, સ્વસ્થ રહો, નાનું કુટુંબ રાખો અને સુખી થાઓ.

15.5 સારાંશ :

ટૂંકમાં ગુજરાતની વસ્તી વિષયક સ્થિતિ જોઈએ તો રાજ્યની વસ્તી વર્ષ 2011ના વસ્તી ગણતરી અહેવાલ મુજબ 6.04કરોડ છે. તથા વસ્તી ગીચતા પ્રતિ ચો.કિમી. 308 છે. આ જ પ્રમાણે દાયકાનો વસ્તીવૃદ્ધિદર દર 19.3% છે. તથા શહેરીકરણનું પ્રમાણ 42.6% છે. વિશેષમાં વર્ષ 2001ની સરખામણીમાં કુલ સાક્ષરતા દર વધીને 78.31%, પુરુષ સાક્ષરતા દર 85.23 અને સ્ત્રી સાક્ષરતાદર 70.73 થયો છે. જ્યારે દર એક હજાર પુરુષે સ્ત્રીનું પ્રમાણ 918 છે. રાજ્યમાં જન્મદર 19.9 મૃત્યુદર 6.2 અને બાળ મૃત્યુદર 30 છે. જ્યારે પ્રજનન દર 2.2 તથા સરેરાશ આયુષ્ય 69.5 વર્ષ છે. આજ પ્રમાણે ઉત્પાદકીય વસ્તી 63.2% અને બિનઉત્પાદકીય વસ્તી 36.8% છે.

15.6 ચાવીરૂપશબ્દો :

- વસ્તી : વસ્તી એટલે કોઈ એક ચોક્કસ વિસ્તારમાં ચોક્કસ સમયે રહેતા લોકોનું પ્રમાણ
- જન્મદર : દર એક હજારની વસ્તીએ વર્ષ દરમિયાન જન્મતા જીવિત બાળકોનું પ્રમાણ એટલે જન્મદર
- મૃત્યુદર : દર એક હજારની વસ્તીએ વર્ષ દરમિયાન મૃત્યું પામતા લોકોની સંખ્યા એટલે મૃત્યુદર
- બાળમૃત્યુદર : દર એક હજાર જન્મલેતા જીવિત બાળકો પૈકી એક વર્ષની ઉંમર પૂરી કરે તે પહેલા મૃત્યુ પામતા બાળકોની સંખ્યા
- વસ્તીગીચતા : કોઈ દેશ કે પ્રદેશના પ્રતિ ચોરસ કિલોમીટરે રહેતી વસ્તીના સરેરાશ પ્રમાણને વસ્તી ગીચતા કહે છે.
- જાતિ પ્રમાણ (પ્રતિ હજાર પુરુષે સ્ત્રીનું પ્રમાણ/લિંગ અનુપાત : પ્રતિ હજાર પુરુષોએ સ્ત્રીઓની સંખ્યા એટલે જાતિ પ્રમાણ
- સાક્ષરતા દર : વસ્તીના ચોક્કસ વયજૂથમાં કોઈ એક ભાષા લખી શકે અને વાંચી શકે તેવા લોકોનું પ્રમાણ એટલે સાક્ષરતા દર
- વય જૂથ બંધારણ : કોઈ દેશ કે પ્રદેશની વસ્તીનું વય અનુસાર જુદા જુદા ભાગોમાં વિભાગીકરણ (વહેંચણી) એટલે વય જૂથ બંધારણ (દા.ત : 0-14નું વસ્તીજૂથ, 15 થી 59નું વસ્તીજૂથ અને 60 થી ઉપરનું વસ્તીજૂથ)
- ઉત્પાદકીય વસ્તી : દેશ કે પ્રદેશની કામ કરી શકે તેવી વસ્તીને ઉત્પાદકીય વસ્તી કહે છે. આમ સામાન્ય રીતે ૧૫ થી ૫૯ વર્ષની વસ્તીનો સમાવેશ થાય છે.
- બિનઉત્પાદકીય વસ્તી : દેશની વસ્તીનો જે ભાગ ચીજવસ્તુ કે સેવાનો વપરાશ તો કરે છે પણ કોઈ ઉત્પાદન કાર્યમાં જોડાયેલો નથી તેને બિન ઉત્પાદકીય વસ્તી કહે છે. દા.ત. 0 થી 14 અને 60 થી વધુ ઉંમરની વ્યક્તિઓ આમાં બાળકો, વૃદ્ધો અશક્તો વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.
- પ્રજનન દર : જે તે પ્રદેશની સ્ત્રીઓ દ્વારા તેના પ્રજોત્પત્તિકાળ દરમિયાન સરેરાશ જન્મતા બાળકોનું પ્રમાણ એટલે પ્રજનન દર
- સરેરાશ આયુષ્ય/અપેક્ષિત આયુષ્ય : કોઈ દેશ કે પ્રદેશના લોકો સરેરાશ કેટલું જીવી શકશે તેનું અનુમાન એટલે સરેરાશ આયુષ્ય
- વસ્તી વૃદ્ધિદર : 1. દસ વર્ષના સમયગાળામાં વસ્તીમાં થયેલ ટકાવારી ફેરફારનો દર એટલે દશકીય વસ્તીવૃદ્ધિદર 2. વર્ષના સમયગાળામાં વસ્તીમાં થયેલ/થનાર ટકાવારી ફેરફારનો દર એટલે વાર્ષિક વસ્તી વૃદ્ધિદર

15.7 તમારી પ્રગતિ ચકાસો :

- (ક) નીચેના પ્રશ્નોના ઉત્તર આપો.
1. ઊંચા જન્મદર માટેના કારણો જણાવો.
 2. નીચા મૃત્યુદર માટેના કારણો આપો.
 3. યહેરીકરણ થવાના કારણો લખો.
 4. વસ્તીવધારાની અસરો જણાવો.
 5. ગુજરાતની વસ્તીની રૂપરેખા ટૂંકમાં સમજાવો.

6. વસ્તી, જન્મદર, મૃત્યુદર, બાળમૃત્યુદર, શહેરીકરણની વ્યાખ્યા જણાવો.
(ખ) નીચેની ખાલી જગ્યાઓના જવાબ આપો.
1. ગુજરાત રાજ્યમાં વસ્તીની ગીચતા દર ચો.કિ.મી. એ ----- છે.
(320, 308, 290)
 2. ગુજરાત રાજ્યમાં શહેરીકરણનું પ્રમાણ -----% છે.
(42,29,27)
 3. ગુજરાતમાં સાક્ષરતા દર -----ટકા છે.
(70,78,85)
 4. ગુજરાતમાં વર્ષ 2011ની વસ્તીગણતરી મુજબ વસ્તીનો દશકીય વૃદ્ધિદર -----
-----% છે.
(19.3, 29.4, 7.8)
 5. ગુજરાતમાં કુલ વસ્તી -----રહી છે અને વસ્તીવૃદ્ધિદર -----
રહ્યો છે.
(વધી, ઘટી, વધી, ઘટી, સ્થિર)
 6. ગુજરાતમાં જન્મદર -----રહ્યો છે.
(વધી, ઘટી, સ્થિર)

15.8 સંદર્ભ સૂચિ :

1. ભટ્ટ બી.કે. (2014) “વસ્તી શાસ્ત્ર” પોપ્યુલર પ્રકાશન
2. જોશી આર.સી. (2018) ભારતીય અર્થતંત્રની સમસ્યાઓ પોપ્યુલર પ્રકાશન
3. સામાજિક-આર્થિક સમીક્ષા (2016) ગુજરાત સરકાર
4. સામાજિક-આર્થિક સમીક્ષા (2017) ગુજરાત સરકાર
5. સામાજિક-આર્થિક સમીક્ષા (2018) ગુજરાત સરકાર
6. સામાજિક-આર્થિક સમીક્ષા (2019) ગુજરાત સરકાર
7. www.censuindia.gov.in
8. Census of India : Provisional Population Totals Paper-1
(India/States/UTs)
9. [http://www.censuindia.gov.in/-2011 prov-results/paper-2
prov results paper2_guj.html](http://www.censuindia.gov.in/-2011 prov-results/paper-2 prov results paper2_guj.html)
10. [http://www.censuindia.gov.in/-2011prov-results/prov-
results/prov-data-products-gujarat.html](http://www.censuindia.gov.in/-2011prov-results/prov-results/prov-data-products-gujarat.html)
11. <https://gujaratindia.gov.in/state-profile-dempgraphy.htm>
12. <http://censuindia.gov.in>

★ ખાલી જગ્યાના જવાબ

- (1) 308 (2) 42 (3)78 (4) 19.3 (5)વધી, ઘટી (6)ઘટી